

ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΕΣ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ
Γ' ΤΑΞΗΣ ΗΜΕΡΗΣΙΟΥ ΚΑΙ Δ' ΤΑΞΗΣ ΕΣΠΕΡΙΝΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ
ΤΕΤΑΡΤΗ 17 ΙΟΥΝΙΟΥ 2020 – ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΟ ΜΑΘΗΜΑ:
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ

ΠΑΛΑΙΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
ΔΙΔΑΓΜΕΝΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

Α1.

1. Λάθος
2. Σωστό
3. Σωστό
4. Λάθος
5. Λάθος

Β1. Ο Αριστοτέλης στο απόσπασμα των «Ηθικών Νικομαχείων» αποφαινεται πως η ηθική αρετή αποκτάται με τη συνήθεια, τον εθισμό, δηλαδή τη διαρκή άσκηση και την επανάληψη ηθικών πράξεων και άρα δε συγκαταλέγεται στις ιδιότητες που έχουν οι άνθρωποι εκ φύσεως. Προκειμένου να αποδείξει ότι οι ηθικές αρετές κατακτώνται με την ηθική πράξη, υποστηρίζει ότι αυτό επιβεβαιώνεται με ό,τι συμβαίνει και στις πόλεις. Το επιχείρημα που φέρνει ως μαρτυρία (*«μαρτυρεῖ δὲ»*) εισάγεται με τον **προσθετικό «καί»** (*«καὶ τὸ γινόμενον»*) και αφορά στο έργο των νομοθετών, καθώς μέσα στις οργανωμένες κοινωνίες οι πολίτες εθίζονται στην ηθική πράξη. Ο Σταγειρίτης, λοιπόν, αξιοποιώντας τη **μετοχή ενεστώτα «εθίζοντες»** υποστηρίζει πως οι νομοθέτες προσπαθούν με τον εθισμό να διαμορφώσουν ενάρετους πολίτες έτσι, ώστε αυτοί να ενεργούν σύμφωνα με την ηθική αρετή. Υπάρχει, επομένως, στενή σχέση μεταξύ ηθικής και πολιτικής που βασίζεται στον εθισμό των πολιτών σε ορθούς νόμους. Άλλωστε, μόνο αν ένας άνθρωπος διέπεται από ηθικές αρετές, μπορεί να λειτουργήσει σωστά μέσα στην πόλη και ως πολίτης και ως πολιτικός.

Στη συνέχεια, ο Αριστοτέλης προσθέτει ένα νέο επιχείρημα (*«Ἔτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται»*), με το οποίο δείχνει ότι η αρετή είναι προϊόν εθισμού και η ποιότητά της εξαρτάται από την ποιότητα του εθισμού που την προκαλεί. Η δημιουργία και ο εκφυλισμός της επίκτητης ιδιότητας προκύπτουν από αντίστοιχους λόγους και ποιότητα εθισμού. Έτσι, για συγκεκριμένους λόγους και με την κατάλληλη άσκηση οι άνθρωποι κατακτούν την αρετή και ακριβώς για τους αντίθετους λόγους και με την ακατάλληλη άσκηση η αρετή εκφυλίζεται. Συγκεκριμένα, με τα ρήματα *«γίνεται - φθείρεται»* εκφράζεται το θεμελιώδες αντιθετικό ζεύγος των εννοιών *«γένεσις- φθορά»*, **αντίθεση** που ανάγεται στις απαρχές της φιλοσοφικής σκέψης, ενώ τονίζεται ότι μόνο η διαρκής άσκηση οδηγεί και διατηρεί την ηθική αρετή, αλλιώς αυτή φθείρεται. Για τον Αριστοτέλη, αυτή ήταν μια φυσική διαδικασία μονόδρομη: γένεση → αύξηση → τελείωση → παρακμή →

φθορά. Αυτή, λοιπόν, η διαδικασία ακολουθείται και στις ηθικές αρετές. Κάθε αρετή για τους ίδιους λόγους και χρησιμοποιώντας τα ίδια μέσα γεννιέται και με την καλή εξάσκηση κατακτιέται, ενώ με την κακή εξάσκηση χάνεται, ενώ μάλιστα με τη χρήση του **πολυσύνδετου σχήματος** «*καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται*» ο φιλόσοφος δίνει έμφαση στη θέση του. Παρατηρείται ακόμη η **επανάληψη** του ρήματος «*γίνεται*», «*γίνονται*», με την οποία ο Σταγειρίτης τονίζει τη σημασία του εθισμού για την κατάκτηση της αρετής.

Επιπλέον, αξιοποιώντας το **πολυσύνδετο σχήμα** «*καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ οἱ κακοὶ γίνονται καθαρισταί*», «*Ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες*» αλλά και παραδείγματα «*ἐκ γὰρ τοῦ καθαρίζειν ... ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί*» τονίζει τη σημασία της καλής («*εὖ*») και της κακής («*κακῶς*») άσκησης στην ποιότητα της αποκτημένης επίκτητης ιδιότητας. Με τη **χρήση** αυτών των **επιρρημάτων** φαίνεται να αποδέχεται ότι η ποιότητα άσκησης και η ποιότητα της επίκτητης ιδιότητας συνδέονται με σχέση αιτίου αποτελέσματος. Με τη σκέψη αυτή ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αποδείξει ότι η ηθική αρετή προϋποθέτει τον εθισμό και ότι η ποιότητα της ηθικής αρετής είναι ανάλογη της ποιότητας του εθισμού. Οι άνθρωποι, λοιπόν, γίνονται ηθικά ενάρετοι, μόνο αν εξασκηθούν σε ηθικά ενάρετες πράξεις σύμφωνα με τους κανόνες της τέλειας αρετής.

Παράλληλα με αυτά, η **χρήση των αντιθέσεων** είναι φανερή στο απόσπασμα: «*πολιτεία ἀγαθὴ ≠ πολιτείας φαύλης*», «*γίνεται ≠ φθείρεται*», «*ἀγαθοὶ ≠ κακοί*», «*ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται ≠ ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί*», «*εὖ ≠ κακῶς*». Οι παραπάνω αντιθέσεις τονίζουν τη σημασία της ηθικής πράξης στην απόκτηση της ηθικής αρετής τόσο στην προσωπική όσο και στην πολιτική ζωή. Οι χωρίς ηθικούς κανόνες συμπεριφορές και πράξεις απομακρύνουν από αυτή.

B2. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος στο απόσπασμα «*Εἰ δὴ πᾶσα ἐπιστήμη οὕτω τὸ ἔργον εὖ ἐπιτελεῖ, πρὸς τὸ μέσον βλέπουσα καὶ εἰς τοῦτο ἄγουσα τὰ ἔργα... ἢ δ' ἀρετὴ πάσης τέχνης ἀκριβεστέρα καὶ ἀμείνων ἐστὶν ὥσπερ καὶ ἡ φύσις, τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστικὴ*» επιδιώκει να αποδείξει ότι η αρετή ενδεχομένως στοχεύει στο μέσον, όπως η τέχνη και η φύση. Υποστηρίζει, λοιπόν, ότι εάν κάθε «*ἐπιστήμη*» (εδώ ο όρος «*ἐπιστήμη*» είναι ταυτόσημος με τον όρο «*τέχνη*»= κάθε τεχνική εργασία, κάθε τεχνική δεξιότητα ή επιτηδειότητα) επιτελεί με το σωστό τρόπο το έργο που έχει αναλάβει, με το να αποβλέπει δηλαδή στο «*μέσον*» και με το να κατευθύνει το έργο της σ' αυτό που έχει βρει ως «*μέσον*» κάθε πράγματος, και εάν η **αρετή** είναι **ακριβέστερη και καλύτερη από κάθε άλλη τέχνη στο να διαπλάθει τον άνθρωπο**, όπως ακριβώς και η φύση είναι ανώτερη από κάθε τεχνική εργασία, άρα η **ανθρώπινη αρετή θα πρέπει να έχει για στόχο της την εύρεση του «μέσου»**.

Ο Αριστοτέλης έχει ήδη διαπιστώσει ότι η υποκειμενική μεσότητα είναι ειδοποιός διαφορά της αρετής ως οριστέας έννοιας, αλλά είναι υποχρεωμένος να δείξει ότι αυτό ισχύει και για την ηθική αρετή. Συνεχίζει, λοιπόν, με υποθετικό συλλογισμό συγκρίνοντας την τέχνη και τη φύση με την ηθική αρετή. Για να καταλήξει όμως στη θέση αυτή, πρώτα αναφέρεται στη μεσότητα που υπάρχει στις τέχνες. Εδώ, είναι χρήσιμο να επισημανθεί ότι οι όροι «*ἐπιστήμη*» και «*τέχνη*» έχουν

σχεδόν το ίδιο σημασιολογικό περιεχόμενο στην ενότητα και δεν έχουν καμία σχέση με τους ίδιους όρους, όταν χρησιμοποιούνται από τον Αριστοτέλη ως «διανοητικές αρετές».

Με την πρώτη υποθετική προκειμένη ο Αριστοτέλης δείχνει ότι κάθε τεχνική εργασία συνδέεται με τον σκοπό και την πράξη (*οὕτω τὸ ἔργον εὖ ἐπιτελεῖ, πρὸς τὸ μέσον βλέπουσα καὶ εἰς τοῦτο ἄγουσα τὰ ἔργα*). Ο τρόπος πραγμάτωσης του σκοπού δίνεται επεξηγηματικά με τα μετοχικά σύνολα «*βλέπουσα καὶ εἰς τοῦτο ἄγουσα τὰ ἔργα*». Με τη μετοχή «*βλέπουσα*» ο Αριστοτέλης εννοεί τη θεωρητικά προγενέστερη σύλληψη του σκοπού που εδώ ταυτίζεται με τη στόχευση του μέσου, και με τη μετοχή «*ἄγουσα*» αναφέρεται στην πράξη με την οποία πραγματώνεται ο σκοπός της μεσότητας. Όταν, λοιπόν, η τέχνη - επιστήμη λειτουργεί σωστά, επιδιώκει τη μεσότητα και γι' αυτό τα έργα που δημιουργεί είναι τέλεια, ολοκληρωμένα (*«τοῖς εὖ ἔχουσιν ἔργοις»*). Με τον όρο «ολοκληρωμένο έργο» εννοούμε αυτό που βρίσκεται στη μεσότητα, που τηρεί το μέτρο και την αρμονία και εξισορροπεί τις αντιθέσεις ανάμεσα στην υπερβολή και στην έλλειψη. Γι' αυτό, από αυτό δεν μπορούμε ούτε να αφαιρέσουμε κάτι (*«οὐτ' ἀφελεῖν»*), γιατί δεν έχει κάτι περιττό και με την αφαίρεση θα το οδηγήσουμε στην έλλειψη, ούτε να προσθέσουμε κάτι (*«οὔτε προσθεῖναι»*), γιατί δεν του λείπει κάτι και με την πρόσθεση θα το οδηγήσουμε στην υπερβολή. Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η υπερβολή και η έλλειψη διαταράσσουν την ισορροπία και καταστρέφουν την τελειότητά του (*«φθειρούσης»*), ενώ η μεσότητα τη διαφυλάσσει (*«σφζούσης»*).

Συνεχίζοντας, ο Αριστοτέλης συσχετίζει τις έννοιες «τέχνη» (η οποία εδώ ταυτίζεται με τον όρο «ἐπιστήμη») και «αρετή» και διαπιστώνει ότι έχουν ένα κοινό γνώρισμα, αλλά και διαφορές. Το κοινό τους γνώρισμα είναι ότι και έχουν τη δυνατότητα να δημιουργούν μορφές. Η διαφορά τους έγκειται στο πράγμα στο οποίο δίνει μορφή η καθεμιά. Έτσι, λοιπόν: η τέχνη μορφοποιεί το υλικό της και η αρετή δίνει μορφή στην προσωπικότητα του ανθρώπου. Ακόμη, **η αρετή είναι ανώτερη και από τη φύση και από την τέχνη**, γιατί μορφοποιεί στην ουσία του τον άνθρωπο και αποτελεί ύψιστη έκφανση της μεσότητας. Όπως, μάλιστα, αναφέρει και ο Ασπάσιος, η αρετή είναι ανώτερη από την τέχνη, γιατί η αρετή είναι *«τελειότης φύσεως καὶ κατορθωμένη φύσις»*, δηλαδή μια φυσική ιδιότητα με επιτυχία οδηγημένη στον σκοπό της. Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι, για τον Αριστοτέλη, ανώτερη όλων είναι η αρετή, ακολουθεί η φύση και τελευταία στην ιεράρχηση έρχεται η τέχνη.

Λογικά, επομένως, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η αρετή ενδεχομένως στοχεύει στη μεσότητα. Το συμπέρασμα εκφέρεται με δυνητική ευκτική (*«ἂν εἴη»*), δηλαδή με δυνητική έκφραση, απόλυτα σύμφωνη με τον υποθετικό τρόπο σκέψης και εκφοράς του λόγου που προηγήθηκε.

Για να αποδείξει, λοιπόν, ο Αριστοτέλης ότι η αρετή έχει ως στόχο της το μέσον, διατυπώνει ουσιαστικά τον εξής υποθετικό συλλογισμό:

- **1η προκειμένη:** αν η τέχνη στοχεύει στο μέσον (*«Εἰ δὴ πᾶσα ἐπιστήμη... ἄγουσα τὰ ἔργα»*) και
- **2η προκειμένη:** αν η αρετή είναι ακριβέστερη και ανώτερη από την τέχνη (*«ἢ*

δ' ἀρετὴ πάσης τέχνης ἀκριβεστέρα καὶ ἀμείνων ἐστὶν»),

- **Συμπέρασμα:** η αρετή έχει ως στόχο της το μέσον («τοῦ μέσου ἂν εἶη στοχαστική»).

Καλό είναι να επισημανθεί εδώ ότι η χρήση υποθετικού συλλογισμού, ο οποίος βασίζεται σε προκείμενες από τις οποίες η μία τουλάχιστον είναι υποθετική πρόταση, προσιδιάζει στο ύφος του επιστημονικού λόγου, γιατί υποδηλώνει μετριοπάθεια, διαλλακτικότητα και έλλειψη δογματισμού. Άλλωστε, στο πλαίσιο της επιστημονικής έρευνας εντάσσεται και η διατύπωση υποθέσεων, οι οποίες αργότερα επαληθεύονται ή διαψεύδονται. Τη μετριοπάθεια και τη διαλλακτικότητα υποδηλώνει και η χρήση της δυνητικής ευκτικής στο χωρίο «τοῦ μέσου ἂν εἶη στοχαστική», η οποία δηλώνει αυτό που είναι δυνατό να γίνει στο παρόν και το μέλλον, δηλαδή το πιθανό και ενδεχόμενο. Η αρχική αυτή υπόθεση θα πάρει τη μορφή συμπεράσματος διατυπωμένου σε οριστική έγκλιση στην αμέσως επόμενη ενότητα. Ας μην ξεχνάμε, εξάλλου, ότι ο Αριστοτέλης συνέγραψε τα «*Ηθικά Νικομάχεια*» σε ώριμη πια ηλικία, την οποία χαρακτήριζε η ηρεμία, η νηφαλιότητα, η ώριμη σκέψη και η έλλειψη δογματισμού.

B3.

- α. Λάθος
- β. Λάθος
- γ. Λάθος
- δ. Λάθος
- ε. Σωστό

B4.

- θέμα- προσθεῖναι
- συνήθεια- ἐθίζοντες
- ψυχοφθόρος- φθείρεται
- ανούσιος- ἐστίν
- ανεκτός- εἶχεν
- αβλεψία- βλέπουσα
- ασωτία- σφζούσης
- ἄρρητος- Λέγω
- αφαίρεση- ἀφελεῖν
- βολίδα- ὑπερβολῆς.

B5. Τόσο στο αριστοτελικό έργο «*Ηθικά Νικομάχεια*» όσο και στον πλατωνικό διάλογο «*Πρωταγόρας*» γίνεται αναφορά στη σημασία της διδασκαλίας για την κατάκτηση της αρετής. Στο πρωτότυπο κείμενο ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι για την καλλιέργεια της ηθικής αρετής απαραίτητη κρίνεται η συμβολή του διδάσκοντος και της διδασκαλίας, της εκπαίδευσης γενικότερα, γιατί η ηθική ποιότητα του κάθε ανθρώπου προκύπτει όχι απλώς από την άσκηση, αλλά από την ποιότητα της

άσκησης που έχει προηγηθεί («Εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν ... ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί»). Αντίθετα, ο Πρωταγόρας προτάσσει τον παιδαγωγικό ρόλο της τιμωρίας ως μέσου απόκτησης της ηθικής αρετής («πρέπει να τον διδάσκουμε και να τον τιμωρούμε, μέχρι που, με την τιμωρία, να βελτιωθεί»). Ο Αβδηρίτης προτείνει ακραία μέσα διαπαιδαγώγησης του πολίτη, όπως η εξορία «πρέπει να τον εκδιώκουμε από την πόλη», αποβλέποντας στη μετάγχιση της αρετής και των μερών της, ώστε να ενεργεί κατά τρόπο συμβατό με τον τρόπο ύπαρξης της πόλης. Αν η διαπαιδαγώγηση αστοχεί και αποτυγχάνει, και δε συμμορφώνεται ο πολίτης στις αρχές της αρετής, τότε επιβάλλονται ποινές, τιμωρίες, κολασμοί, ώστε να εθιστεί, έστω και με αυτό τον τρόπο, στην αρετή. Παρόλο, όμως, που η καθολικότητα της αρετής αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη συγκρότηση των πολιτικών κοινωνιών, μερικοί είναι ανεπίδεκτοι και αδυνατούν να οικειωθούν και στοιχειωδώς την αρετή και τα μέρη της. Αυτοί, λοιπόν, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Πρωταγόρα, πρέπει να εκδιώκονται από την πόλη («πρέπει να τον εκδιώκουμε από την πόλη») ή ακόμα και να θανατώνονται («να σκοτώνουμε ως ανίατο όποιον δεν υπακούει»). Μάλιστα, η εξορία και η δήμευση της περιουσίας θεωρούνταν βαρύτερες ποινές, διότι οδηγούσαν στον συνεχή διασυρμό ολόκληρης της γενιάς. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει πως ο δάσκαλος θα δώσει τον προσανατολισμό του ορθού εθισμού διδάσκοντας τους κανόνες της αρετής, τους τρόπους εφαρμογής τους και εκπαιδεύοντας στην ορθή άσκηση αλλά δεν είναι απαραίτητο να συμβουλεύει εσαεί τον μαθητή του, αφού θα του έχει προσφέρει τα απαραίτητα εφόδια, έτσι ώστε εκείνος να πορευτεί μόνος του και να αγωνιστεί για την κατάκτηση των αρετών. Ο δάσκαλος είναι αυτός που παρακολουθεί και καθοδηγεί τους ανθρώπους στον σωστό εθισμό στα πρώτα στάδια της εκπαίδευσής τους. Αυτός ακριβώς είναι και ο ρόλος του νομοθέτη στην πόλη («οί γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς»), καθώς αποτελεί τον δάσκαλο των πολιτών, ο οποίος χρησιμοποιώντας τα σωστά μέσα, δηλαδή τους σωστούς νόμους, θα ορίσει τους κανόνες της δίκαιης και ηθικής συμπεριφοράς μέσα στην πόλη και θα τους οδηγήσει στην κατάκτηση των ηθικών αρετών και, άρα, στην ευδαιμονία. Αντίθετα, ο Πρωταγόρας επιμένει στη δια βίου εκπαίδευση και τον έλεγχο των πολιτών έτσι, ώστε αυτοί να μην παρεκκλίνουν της πορείας τους.